

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

АРІСТОВА Алла Вадимівна

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ У ТВОРЧОСТІ

П.Д.ЮРКЕВИЧА

09.00.06 – теорія і історія релігії, вільнодумства і атеїзму

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філософських наук

Київ 1993

00360448 (P)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Відділенні філософії Академії наук України

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор
КОЛОДНИЙ Анатолій Миколайович

Офіційні опоненти:

1. Доктор філософських наук, професор
ДУЛУМАН Євграф Каленикович
2. Кандидат філософських наук
ТИХОЛАЗ Анатолій Георгійович

Ведуча організація Одеський університет ім. Ільї Мечникова

Захист відбудеться "28" січня 1994 р.
на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 016.26.01 при
Інституті філософії АН України /252001, Київ, вул.Трьох-
святительська, 4/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ін-
ституту /252001, Київ, вул.Трьохсвятительська, 4/.

Автореферат розіслано "27" чрудня 1993 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

СИТНИЧЕНКО Л.А.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Процес сучасного духовного віпроцнення України викликав надзвичайно гострий інтерес до історії її духовної культури. Насамперед це стосується тієї ідейної спадщини, яка десятиліттями перебувала у полоні ідеологічних штампів і упереджень, була позбавлена дослідницької уваги і об'єктивної оцінки. Саме така доля спіткала вітчизняну релігійно-філософську та богословську думку середини XIX ст. Вона здебільшого вилучалася із скарбниці духовних надбань українського народу, бо найглибшими традиціями філософської думки вважалися матеріалістичні чи вільнодумчі ідеї, якими б непослідовними чи наївними вони не були.

"Київська школа" релігійного ідеалізму, що об'єднувала творчу діяльність філософів Київської духовної академії й університету досі залишається найменш вивченим етапом розвитку філософсько-теїстичної думки в Україні. Тому дослідження філософських традицій "київської школи", що яскраво втілені у творчості П.Кркевича, стає внеском у справу об'єктивного відтворення процесів філософського розвитку в Росії й Україні, визнання ідейно-теоретичної цінності релігійного ідеалізму, чим довгий час нехтувала атеїстична думка тоталітарної доби.

Творчість П.Кркевича донедавна ще залишалася "білою плямою" в історії вітчизняної релігійної та філософської думки. Його ім'я довгий час уособлювало приклад "мракобісся", "ідейної реакції", "войовничого фідеїзму". Повернення ідейної спадщини мислителя із забуття і занедбання дозволить відтворити її оригінальність і глибокий гуманістичний зміст, значимість для минулої і сучасної духовної культури. Важливим є й те, що обрана тема безпосередньо пов'язана із аналізом тих аспектів творчості П.Кркевича, які характеризують його як спадкоємця і виразника українських духовних традицій та ідейних пошуків. Своєрідні риси української ментальності найглибше втілюються в інтимно-особистій орієнтації філософської думки; баченні людини як особистості, "мікрокосму", вищої цінності і таємниці буття. Звертаючись до проблем особного, індивідуального, унікального духовного єства людини, П.Кркевич розвиває і теоретично розробляє ідеї "філософії серця", які мають давні й глибокі корені в українській духовності та релігійно-філософській спадщині.

Проблеми філософії релігії у творчості П.Юркевича /як і в межах "київської школи" взагалі/ залишалися поза увагою науковців. Їх аналіз уявляється важливим для дослідження процесу концептуального визначення філософії релігії як особливої сфери філософського інтересу. Зокрема, стає можливим визначення ідейного впливу П.Юркевича на формування філософії релігії В.Соловйова, як його найближчого учня і послідовника, чому не приділялося досі належної уваги.

Нарешті, обрана тема дозволяє дослідити теоретичні джерела та шляхи розробки філософської бази православ'я і головні тенденції його модернізації, насамперед з питань антропології й гносеології.

Розробленість проблеми. Аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що творчість П.Юркевича увійшла в царину наукового інтересу головним чином "філософією серця" та антропологічною концепцією. Означене мислителем коло проблем філософії релігії ще не стало об'єктом спеціального систематичного дослідження.

Головними текстологічними джерелами стали твори П.Юркевича, мислителів "київської школи", а також журнальна і газетна періодика другої половини XIX – початку XX ст.

Певі дослідження філософської спадщини П.Юркевича з'явилися наприкінці XIX – початку XX ст. Найвагомий внесок у цю справу належав, безумовно, В.Соловйову та Г.Шпету. Мислителі спеціально аналізували творчість П.Юркевича, наголошували на цінності та оригінальності його філософських поглядів; відзначали ті метафізичні й гносеологічні ідеї, які спричинили найглибший вплив на формування "конкретного ідеалізму" як своєрідної філософської течії. Детальний виклад філософських ідей, творів і біографії П.Юркевича зустрічався у прот. О.Ходзицького. Критично-філософські судження П.Юркевича щодо сучасного йому матеріалізму, насамперед ідей М.Чернишевського, спеціально аналізуються О.Болинським.

Ідеї П.Юркевича знайшли високу оцінку в працях ряду українських та російських мислителів: О.Введенського, Г.Зінківського, О.Ключевського, Я.Колубовського, С.Дук'янова, В.Радлова, Ф.Тітора, Б.Яковенка. Філософські погляди П.Юркевича певною мірою вплинули на творчість Е.Вишеславцева, братів Трубецьких, П.Флоренського. Ідейний внесок мислителя до процесу формування

православної філософії визначали М.Бердяєв, М.Лоський, Г.Флоровський,

Пристрасними критиками П.Юркевича та академічної філософії взагалі були російські революційні демократи. Серед них особливо відзначимо постать М.Чернишевського, філософська полеміка з яким стала трагедією Юркевичевого життя й творчості. До спростування філософських поглядів мислителя зверталися також М.Антонович, Д.Писарєв, пізніше – Г.Плеханов. Заповзятими критиками П.Юркевича були також ідейні лідери народництва М.Ткачов та П.Лавров. Українські революційні демократи не виявили інтересу до філософії П.Юркевича та релігійно-філософської думки взагалі.

У літературі радянського часу зустрічаємо лише згадки та посилання на ідеї П.Юркевича, в окремих випадках – кілька сторінок гострої ідейно-критичної спрямованості, головним чином у енциклопедичних та навчальних виданнях з історії філософії. При цьому творчість П.Юркевича розглядається як взірць суб"єктивно-ідеалістичного, містичного напрямку філософії або як типовий приклад "воєвничого богослов"я". Не випадково ідеологічно упереджену оцінку творчості П.Юркевича зустрічаємо у авторів: В.В.Богатова, О.А.Галактіонова, В.І.Губенка, М.Т.Говчука, П.Ф.Нікандрова, І.К.Пантіна, І.А.Шипанова. Серед сучасних дослідників філософії П.Юркевича, які прагнуть спростувати упереджене ставлення до мислителя і вказати на глибокий духовно-гуманістичний зміст його творчості – А.І.Абрамов, Е.Л.Гайдадим, Н.О.Запорожець, М.І.Лук, А.Г.Тихолаз.

Безпосереднє відношення до обраної теми мали праці, присвячені проблемам розвитку академічної філософії, аналізу ідейних джерел та сутності неортодоксально-теїстичного напрямку, а також його впливу на подальший розвиток релігійно-філософської та богословської думки. До цих питань зверталися Л.П.Воронкова, Е.Л.Гайдадим, Р.О.Гальцева, М.С.Гордієнко, Є.К.Дулуман, Ю.П.Зуєв, Ю.А.Калінін, М.П.Красніков, В.О.Кувакін, М.А.Маслін, А.П.Моїсєєва, К.І.Ніконов, А.М.Почапський, А.Д.Сухов, В.К.Танчер, Л.О.Фокіна, О.Б.Чертков.

Разом з тим ряд питань, безпосередньо пов"язаних із обраною темою, у філософській літературі не визначений взагалі або розроблений надто поверхово. Серед них: спільні методологічні засади філософії "київської школи"; філософія релігії як напрям її досліджень; особливості неортодоксально-теїстичного напрямку в ре-

лігійно-філософській думці України тощо.

Для висвітлення теми важливе значення мали праці, присвячені загальним проблемам та принципам філософії релігії як окремої галузі філософського знання. Серед їх дослідників – В.Ю.Доця, І.С.Кон, Б.О.Лобовик, В.А.Танчер, Д.М.Угринович.

Для дисертаційного дослідження принципове значення мали праці, присвячені проблемам розвитку філософської думки в Україні, вивченню традицій Києво-Могилянської та Київської духовної академії, взаємозв'язку релігійного і філософського світосприйняття в контексті духовного життя народу. Тут відзначимо науковий довідок І.В.Бичка, В.С.Горського, І.П.Головахи, Б.В.Ємельянова, А.М.Колодного, М.І.Лука, В.М.Нічик, О.А.Пашкової, А.М.Почапського, Я.М.Стратія.

Найвагоміший внесок у систематичне дослідження творчості П.Юркевича зробили українські філософи та науковці діаспори, зокрема Д.Чижевський, В.Дивнич, В.Дорошенко, С.Ярмусь. Треба визнати, що саме вони вперше визначили особливе місце П.Юркевича у розвитку філософської думки як в Україні, так і в Росії, провели спеціальний аналіз духовно-гуманістичного потенціалу його ідей.

Деякі проблеми творчості П.Юркевича та його впливу на російську релігійну філософію аналізуються у працях зарубіжних вчених, зокрема Дж.Клайна, Л.Дж.Шейна, Дж.Саттона, І.Берліна, Ф.Коплестона, Р.І.Кемболла, Е.Ламперта, П.І.Сколлана, А.Валіцкі. Погляди П.Юркевича стали предметом наукового інтересу і спеціального дослідження Р.Пітча.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є всебічний аналіз проблем філософії релігії у творчості П.Юркевича. Автор прагне до об'єктивного, ідеологічно-неупередженого аналізу поглядів П.Юркевича; обґрунтування їх оригінальності й самобутності в межах неортодоксально-теїстичної думки і принципової прогресивності щодо тогочасних філософських пошуків.

Означена мета передбачає вирішення таких завдань дослідження:

- проаналізувати фактично нерозроблену у філософській літературі проблему формування філософії релігії як особливої сфери філософського інтересу в межах "київської школи";
- означити головні шляхи теоретичного обґрунтування і розвитку духовного змісту православ'я представниками "київської шко-

ли";

- дослідити низку проблем філософського, історичного, гносеологічного, аксіологічного аналізу П.Юркевичем феномену релігії; показати їх місце та взаємозв'язок з найістотнішими положеннями його філософії;

- проаналізувати головні методологічні принципи аналізу релігії як соціального і духовного феномену, висунуті П.Юркевичем; оцінити його як попередника концептуальних форм філософії релігії;

- розглянути творчість П.Юркевича у контексті вітчизняних духовних традицій;

- визначити вплив мислителя на подальший розвиток релігійної філософії, поволення догматизму церковно-ортодоксального вчення.

Методологічна і теоретична основа дисертації. В дисертації використані загальні методологічні принципи аналізу історико-філософської та релігійно-богословської спадщини - принципи об'єктивності, історизму, причинності, світоглядного плюралізму тощо. Автор виходив з погляду на розвиток філософської та релігійної думки як на альтернативний, діалектичний процес, що передбачає не тільки плюралізм ідей і теорій, а й самоцінність їх у духовній культурі, нерозривний зв'язок з національно-духовними традиціями.

У процесі роботи над дисертацією автор використовував різні за світоглядною орієнтацією праці вітчизняних і зарубіжних дослідників історії філософії, історії релігії, релігієзнавства. Залучено оригінальні джерела, які рідко включалися у сферу науково-теоретичного аналізу. Серед них: філософські праці П.Юркевича, С.Гогоцького, О.Новицького, П.Ліницького, І.Скворцова; наукові праці дослідників української діаспори; релігійно-богословська література минулого століття; дореволюційні періодичні видання.

Автор враховував результати досліджень вітчизняних філософів різних шкіл і течій, які пов'язані з аналізом особливостей формування православно-філософського мислення в Росії й Україні.

Наукова новизна дослідження. В дисертаційній роботі вперше дається комплексний аналіз проблем філософії релігії в творчості П.Юркевича. Філософія П.Юркевича розглядається як втілення особливостей неортодоксально-теїстичної думки в Україні середини XIX ст., один із перших підступів до спеціально-філософського аналі-

зу релігії.

Наукова новизна узагальнена у таких висновках:

- В межах "київської школи" розробляються принципові підходи до визначення методології і проблематики філософії релігії як особливого галузі знання. Серед них: перетворення сфери релігійного переживання і сприйняття світу на предмет філософського аналізу; визнання самоцінності релігійних та філософських систем; розуміння релігії як закономірного, історичного духовного феномену і засобу самопізнання людства; прагнення узгодити православне віровчення із новітніми досягненнями світової філософської думки та науковими знаннями; погляд на релігію як основу і рушійну силу духовного розвитку; філософське обґрунтування і розробка християнсько-метафізичних ідей. У цьому зв'язку робиться висновок про певну спорідненість ідейних шукань та методологічних засад філософських вчень в межах "київської школи". Це дає підстави розглянути її як цілісний етап у розвитку релігійної філософії в Україні.

- Визначаються і аналізуються ті проблеми філософії релігії, які знайшли обґрунтування в творчому доробку П.Юркевича. Серед них: сутність та шляхи розвитку релігійної свідомості; специфіка релігії як вселюдського духовного феномену і факту емпіричної індивідуальної свідомості; історичне призначення релігії, перш за все християнства; світоглядна спорідненість релігії та ідеалістичної філософії; гуманістичний потенціал православної антропології; гносеологічний аналіз релігійної віри тощо. Аналіз цих проблем дає підстави розглядати П.Юркевича як попередника концептуальних форм філософії релігії.

- Розкрити особливості поглядів П.Юркевича на сутність релігії як однієї з вищих форм духовної діяльності людства можна лише на основі спеціального аналізу поняття "вселюдська свідомість", центрального для творчості мислителя. Воно означає сукупність дофілософських, стихійно-релігійних форм сприйняття і "сердечного" переживання світу.

- Аналіз поглядів П.Юркевича на проблему ірраціонально-суб'єктивних витоків в ідеї Бога, "укоріненості" релігії в духовному єстестві індивіда відіграв роль теоретичного базису у вивченні малодослідженого аспекту "філософії серця", а саме - ролі "серця" як "охоронця" первісних "зародків", "нахилів", "потягнень" до релігійної віри; джерела релігійних емоцій і переживань; основи

всіх різноманітних форм релігійного світосприйняття.

- Проблема співвідношення релігійної віри і знання, гносеологічного аналізу віри як особливої пізнавальної сили людського духу розглядається як визначальна в структурі філософії релігії П.Юркевича. Це дало можливість визначити зміст поняття "цілісне світоспоглядання", розробленого П.Юркевичем, а також порівняти його із слав'янофільськими концепціями "цілісного знання".

Теоретичне і практичне значимість дослідження. Аналіз проблем філософії релігії, означених у творчості П.Юркевича, є внеском у справу захисту ідейної й теоретичної глибини релігійно-філософських шукань вітчизняних мислителів ХІХ ст. Висновки дисертації пов'язані із маловивченими аспектами філософської спадщини видатного українського мислителя і розвояють глибше дослідити його дійсний вплив на подальший розвиток філософської думки.

Висновки дисертаційного дослідження допоможуть науковцям у розробці проблем історії вітчизняної філософії та релігієзнавства; можуть бути використані: у викладанні вузівських курсів з філософії, історії філософії, релігієзнавства; у розробці спецкурсів з проблем вітчизняної філософії, філософії релігії, теорії пізнання; для підготовки методичних посібників з історії релігійно-філософської думки в Україні.

Апробація роботи. Головні висновки дисертаційного дослідження були викладені у наукових доповідях на Республіканській школі молодих філософів /Алушта, 1991/, республіканській конференції "Філософсько-економічні проблеми національного відродження" /Тернопіль, 1991/, Лекційно-читань філософських читаннях "Гуманізм. Людина. Культура" /Дрогобич, 1992/, науково-практичній конференції "Українська культурна спадщина ХІХ-ХІХ ст." /Київ, 1993/. Матеріали дисертації апробовані у викладанні вузівського курсу з філософії та спецкурсу "Історія вітчизняної філософії".

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків і бібліографії. Логіка дослідження вимагала насамперед проаналізувати процес формування філософії релігії як особливої галузі знань в межах "київської школи"; визначити головні методологічні принципи філософського аналізу релігії П.Юркевичем /І розділ/. Аналіз цих проблем дав можливість з'ясувати роль "філософії серця" як основи теоретичної розробки питань фі-

лософії релігії /П розділ/, дослідити низку проблем гносеологічного аналізу релігії /Ш розділ/.

П. ГОЛОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, аналізується рівень її розробки, визначаються методологічні основи і теоретична база дисертації, її наукова новизна, теоретична і практична значимість.

У першому розділі "Основи філософії релігії П.Юркевича" автор розглядає головні принципи філософського аналізу релігії, визначені мислителями "київської школи" та їх обґрунтування у філософії П.Юркевича. Розділ складається з трьох параграфів.

У першому параграфі "Філософія релігії як напрям досліджень у мислителів "київської школи" обґрунтовується висновок, що в межах "київської школи" філософії виникає особлива сфера філософського інтересу – філософія релігії. Вона поступово вичленовує специфічний об'єкт свого дослідження, проблематику і певні методологічні принципи.

На противагу усталеній точці зору автор проводить думку, що "київська школа" являла собою окремий і важливий етап в історії української філософської думки. Її представники спиралися на осмислення своєрідної філософської традиції, що складалася у отінах Києво-Могилянської академії, і увібрала національно-культурні особливості православного світосприйняття, самобутні вияви української духовності. Не випадково релігійно-ідеалістична філософія, створена мислителями "київської школи", набуває певних оригінальних рис, не притаманих російській академічній думці. Серед них автор вичленовує і розглядає наступні: аналіз проблеми духовного життя та духовного саморозвитку індивіда як центральної проблеми філософії; визначення сфери релігійних переживань універсальним опосередком сприйняття, розуміння і пізнання дійсності; метафізичне бачення світу як цілісно-духовного єства, а людини – як духовно-містичного мікрокосму; аналіз християнства як релігії вселюдсько-духовного змісту і цінності. На цій підставі автор робить висновок про специфіку неортодоксально-теїстичного напрямку в українській філософії.

В дисертації показано, що головним завданням вітчизняної філософської думки цього періоду стає вироблення "вищої", "істинної" філософії, яка зберегла б "живий дух" православ'я. У цьому

зв'язку проблема співвідношення філософії та релігії, розмежування їх предметів та засобів пошуку істини набуває особливого значення. Автор доводить, що філософія релігії бере свої витoki із теоретичного аналізу гуманістичного і світоглядного змісту релігії, її найвищого духовного потенціалу, ролі у житті індивіда й людства. Це зумовило принципову відмінність вітчизняної філософії релігії від західно-європейської думки, що виходила із критично-раціоналістичних поглядів на релігію /Спіноза, французькі матеріалісти XVIII ст./.

Автор визначає далі коло питань, які стали об'єктом уваги київських мислителів і увійшли згодом до проблематики філософії релігії. Насамперед, мова йде про психологічний, гносеологічний, антропологічний та аксіологічний аспекти аналізу релігії. Крім того, визначаються найважливіші методологічні засади розробки проблем філософії релігії, серед яких: принципове розмежування предметів релігії, філософії та богослов'я; об'єднання закономірного розвитку релігійної свідомості; погляд на релігію як вищу форму духовного життя людства; дослідження релігії як світоглядного феномену, засобу світо- і самопізнання; розвиток вчень про віру як особливу пізнавальну силу людського духу; пошук ірраціонально-суб'єктивних витоків ідеї Бога.

Дисертант робить висновок, що в межах "київської школи" філософія релігії ще не набирає концептуальної форми, але підступи до неї досить виразні і свідчать про вагомий внесок київських мислителів у справу вирішення нової галузі філософських досліджень.

У другому параграфі "Вселюдська свідомість: сутність і закономірності розвитку" аналізуються погляди П.Юркевича на розвиток духовного життя людства, визначається зміст концепту "вселюдська свідомість". Автор обґрунтовує висновок, що ідеї П.Юркевича вкрито відобразили розвинутий в межах "київської школи" погляд на релігію як закономірний вияв духовного прогресу людства.

П.Юркевич осмислює поняття "вселюдська свідомість" як синкретичне втілення дофілософських, дотеоретичних форм духовної діяльності. На його думку "вселюдська свідомість" охоплює все багатство виявів духовного життя: і розумову діяльність, і емоційні переживання, і інстинктивні потяги, і несвідоме прагнення до вищого, вічного, святого. Недовершеність, нерівнотність вселюдської свідомості зумовлена найвищим, стихійно-емоційним способом виріше-

ння найістотніших світоглядних питань, а саме – питань про основу і ціль світу, відношення світу і людини до Бога. Еволюцій від стихійного оприйняття та переживання світу до філософсько-теоретичного усвідомлення ідеальних зв'язків та закономірностей буття П.Юркевич розглядає як загальний напрям розвитку "вселюдської свідомості".

У цьому зв'язку автор відзначає висновки П.Юркевича щодо одвічної релігійної спрямованості вселюдської духовності і сутності людського духу як підпорядкованого "ідеям" та "ідеалам". Саме ці міркування стали основою для вирішення питань про генезис і розвиток релігійних, моральних, філософських уявлень; відобразили розуміння духовного життя людства як цілісного, закономірного, еволюційного процесу, що породжує вищі форми релігійного і філософського світорозуміння.

Дисертант спеціально звертається до висновків П.Юркевича щодо головних завдань філософії. Найважливіше з них – дослідження "необхідних законів" та "загальних умов", за якими виникає і поширюється у вселюдській свідомості ідея Бога та релігійні почуття.

На основі проведеного аналізу дисертант доводить, що визначення П.Юркевичем релігії як об'єктивного духовного феномену, вияву сукупного духовного розвитку людства суперечить усталеним поглядам на філософа як поборника суб'єктивно-ідеалістичного напрямку.

У третьому параграфі "Історичне місце матеріалізму і проблема філософського обґрунтування релігійної духовності" досліджуються погляди П.Юркевича на сутність і зміст матеріалізму як особливої історичної форми філософії. Головні аргументи, висунуті мислителем проти матеріалістичних ідей російської революційної інтелігенції /насамперед М.Чернишевського/, розглядаються як методологічна підстава релігійно-ідеалістичного світогляду.

П.Юркевич аналізує матеріалістичне вчення як необхідне явище у складному розвитку новітньої філософії. Він визначає сутність матеріалізму як вияв реалістичного, прагматичного духу цивілізації, який нехтує вищими прагненнями та ідеалами "вселюдської свідомості", відкидає глисокий світоглядний зміст релігійної духовності.

Автор узагальнює міркування П.Юркевича щодо ідейно-теоретичного змісту матеріалізму і зосереджує увагу на тих висновках,

які мали особливе значення для розуміння релігії як особливого типу світосприйняття і факту індивідуальної свідомості. Насамперед, це стосується аналізу найістотніших суперечностей механістичного матеріалізму, в межах якого неможливо: з'ясувати саморозвиток, цілісність та доцільність світу; розкрити специфіку ідеальної діяльності людської свідомості; обґрунтувати виникнення і розвиток різноманітних духовних явищ та форм вселюдського духовного життя; визначити особливості філософського і природничо-наукового витлумачення ества людини; обґрунтувати духовну єдність людства, існування вселюдських інтересів, потреб і цінностей.

З огляду на приведені міркування автор робить висновок, що П.Юркевич передбачив найголовніші аргументи, які пізніше будуть висунуті проти механістичного та вульгарного матеріалізму /і матеріалізму як течії взагалі/.

Автор підкреслює, що необхідною передумовою філософського аналізу релігії стає захист П.Юркевичем тієї світоглядної позиції, яка, по-перше, розглядає об'єктивно-духовний зміст світу як умову існування царина духовного /у тому числі релігійного і морального життя людства/, по-друге, робить предметом свого аналізу самосвідомість, духовне життя індивіда, мету і призначення життєдіяльності людини.

У другому розділі "Філософія серця" як основоположний принцип філософії релігії досліджується зміст "філософії серця" П.Юркевича як вихідного принципу вирішення найістотніших проблем антропології, етики, теорії пізнання, філософії релігії. Розділ складається з чотирьох параграфів.

У першому параграфі "Філософія серця" П.Юркевича як розвиток традицій кордоцентризму в духовній культурі України" автор розглядає творчість мислителя в контексті тих національно-духовних традицій, які надавали силам "серця" визначальної мотиваційної, рудійної та духовної ролі в житті людини.

В дисертації показано, що традиція кордоцентризму бере свої витoki ще з літературних пам'яток княжої доби; вбирає в себе християнське тлумачення античного платонізму, біблійне вчення про серце та опадщину візантійських богословів; втілюється в ідейних шуканнях мислителів Києво-Могилянської академії. Окремий етап у формуванні "науки про серце" пов'язаний з ім'ям Г.Сковороди. Символічно-образне тлумачення "серця" в творах Сковороди іноді набли-

хатся до рівня філософського кордоцентризму. Традиції емоційного, містично-психологічного бачення світу втілюються далі у філософських ідеях мислителів Київської духовної академії, яка стала духовною і професійною основою "київської школи". Автор доводить, що розуміння "серця" як центру безпосередньої інтимної єдності людини з Богом було невіддільне від міркувань про сутність релігійної свідомості, ество людини, її духовний розвиток, можливості і засоби світопізнання. У цьому контексті особливо цікавими є погляди П.Юркевича.

В дисертації обґрунтовується висновок, що специфікою вчення П.Юркевича було філософсько-теоретичне осмилення кордоцентризму: "серце" набуває змісту найістотнішого філософського концепту, а не тільки біблійного образу чи містичного символу. Філософ прагне обґрунтувати вчення, яке охоплює усі головні сфери духовного досвіду людства: науку, філософію, мораль, релігію, знайти їх спільні глибинні духовні витoki. "Філософія серця" стає однією з найістотніших метафізичних підвалин такого синтезу.

Автор звертає увагу на особливе значення вчення про "серце" як основи узгодження, "збігу" релігійного та філософського світорозуміння; засобу філософської розробки християнського віровчення.

У другому параграфі "Проблема генезису релігійної свідомості" досліджуються погляди П.Юркевича на виникнення і розвиток релігії в суспільстві.

Автор звертається до тих концепцій природи і сутності релігії, які стали об'єктом спеціальної критики П.Юркевича. Мова йде про атеїстичні погляди французьких просвітителів XVIII ст.; ідеї, пропровані російськими революційними демократами; крайнощі суб'єктивістського та абстрактно-раціоналістичного тлумачення феномену релігії.

В дисертації відзначена зваженість і ґрунтовність критичних висновків П.Юркевича щодо тих філософських течій, які: а/ розглядали ідею Бога як частинний витвір психіки суб'єкта; б/ вивчали весь різноманітний зміст свідомості із розвитку абсолютної логічної ідеї або діяльності розуму; в/ вважали вирішальними факторами генезису релігії почуття страху, залежності, егоїстичні поривання, корисливі інтереси.

П.Юркевич обґрунтовує власний підхід до вирішення проблеми

генезису релігійної свідомості: людська душа одвічно плакає у собі "зародки", "семена", "нахили" до релігійних і моральних явищ, джерелом і "охоронцем" яких є серце. Ідея, логос розвитку людства П.Юркевич вбачає у поступовому розгортанні цих зачатків, вияві глибинних за-душевних поривань до релігійної віри.

У дисертації аналізуються погляди П.Юркевича на роль "серця" у розвитку релігійної свідомості: "серце" розглядається як джерело релігійних емоцій і переживань; життя-дайня сила релігійної віри; основа богопізнання; центр вищих моральних станів людини.

Оцінюючи погляди П.Юркевича на витoki та генезис релігійної свідомості, автор вказує на ряд оригінальних філософських висновків мислителя: визначення християнства як продукту духовно-розвинутої "вселюдської свідомості"; наявність суперечливих шляхів розвитку релігійної свідомості – "правильного" й "хибного", "хворобливого"; єдність об'єктивних та суб'єктивних факторів еволюції релігії. Разом з тим звертається увага на обмеженість поглядів П.Юркевича, зокрема на абсолютизацію саморозвитку духовності людства та ірраціональних витоків уявлень про надприродне, нехтування цілісною сукупністю суспільно-матеріальних факторів та їх впливом на генезис релігійної свідомості.

У третьому параграфі "Принцип "серця" як основа релігійно-філософської антропології" визначаються особливості розробки П.Юркевичем християнської антропології. Автор проводить думку, що антропологічне вчення набирає концептуального вигляду вперше саме у філософії П.Юркевича /порівняно із ідейною спадщиною інших представників "київської школи"/.

Центральне значення проблеми індивідуального, особного в людини; обґрунтування унікальності й цінності кожної людської істоти розглядається як найголовніший шлях розробки і модернізації мислителем християнської антропології.

Дисертант зазначає, що творчість П.Юркевича постала як взаємозв'язок двох головних завдань: дослідження внутрішньої таємниці ества людини і доведення на цій підставі "бездуховності" антропологічних поглядів матеріалізму. Підкреслюється, що П.Юркевич ґрунтує свої погляди на метафізичному принципі спорідненості ідеально-духовної сутності буття із духовною сферою людини. Виходячи з цього, він доводить обмеженість природничо-наукових та раціоналістичних принципів аналізу буття і духовної діяльності

людини і, в першу чергу, визнання за інтелектом вирішальної сили у процесах пізнання і духовного розвитку людини в цілому, її моральної поведінки та життєдіяльності.

Раціоналістичним та природничо-науковим побудован антропологічного матеріалізму П.Юркевич протиставляє свої погляди, за якими сутність людини вбачається у її духовно-моральному житті, а духовне життя вианачене "сердечним" еством. "Серце" осмислюється як джерело особних, індивідуальних якостей людини, вирішальна умова самовизначеності її духовного життя; основа унікальності та своєрідно-відособленого душевного розвитку. З цієї нагоди аналізуються погляди П.Юркевича на закономірності духовного саморозвитку людини: з одного боку, багатство душевного й духовного життя немов би розгортається ізсередина, зумовлене "зрушеннями" і "пориваннями" серця, з іншого – визначене діяльністю людини "під ідеями та ідеалами", які "сердечно" охоплюються кожним індивідуумом. На цій підставі мислитель і значає людину як істоту духовну /а не природну, чи соціальну/, а закони і форми її духовного життя – як апріорні принципи живої існуючої душі /а не надані зовні чи природжені людині/.

Автор вказує на ідейну спорідненість поглядів П.Юркевича із антропологічними вченнями пізніших форм релігійно-філософської думки /екзистенціалізм, персоналізм, інтуїтивізм/. Робиться висновок, що мислитель передбачив і обґрунтував найістотніші впливи подальшої модернізації православної антропології як в межах світської філософії, так і в межах богословської думки.

У четвертому параграфі "Вчення про мораль та засади християнської етики" аналізується проблема внутрішнього взаємозв'язку моральної свідомості і поведінки людини із релігійним світоглядом, що стала предметом особливої уваги П.Юркевича. Мислитель прагне довести, що християнське вчення про серце розкриває глибинні джерела моральної свідомості індивіда, надає підстави для визначення моральних та аморальних вчинків, в'язує критерії моральної вартості кожної людини.

П.Юркевич обґрунтовує висновок про загальну залежність морального життя людства від релігійних уявлень про вищу мету й призначення людського роду. Відкладаючи розуміння моральних норм і законів як продуктів "вільної діяльності" розуму, він визначає їх як усвідомлення ідеї добра безпосередніми зрушеннями серця.

Автор обґрунтовує висновок, що своєрідність інтерпретації П.Юркевичем християнського етичного вчення визначена такими головними аспектами: по-перше, наголошенням ролі "серця" як джерела індивідуальних моральних прагнень і вчинків людини; по-друге, метафізичним обґрунтуванням етичних поглядів; по-третє, вченням про духовну єдність та моральний прогрес людства на величних засадах миротворчості як принципу християнського співжиття. У цьому зв'язку автор аналізує поставлене П.Юркевичем завдання надати філософії "практичного характеру", як такого, що пов'язане із духовними потребами індивіда й людства.

У третьому розділі "Богопізнання як предмет філософського аналізу" досліджуються погляди П.Юркевича на низку проблем гносеологічного аналізу релігійної свідомості. Розділ складається з двох параграфів.

У першому параграфі "Проблема "цілісного знання". Шляхи інтеграції філософії та релігії" автор аналізує одне із найцікавіших надбань "київської школи", і в першу чергу П.Юркевича, у роботі православно-філософського мислення – ідею сукупності пізнавальних сил людини, узгодженості емпіричного, раціонального та містичного досвіду.

У дисертації показано, що П.Юркевич означив проблему співвідношення знання і віри як завдання узгодження "усіх надбань людського духу"/тобто філософських, наукових та релігійних істин/ у "цілісне світоспоглядання". Подібний синтез обґрунтований, за П.Юркевичем, самою природою пізнання як взаємодії різних пізнавальних сил людини /де розум поєднаний із почуттями, досвідом, вірою, "сердечними зрушеннями", релігійними переживаннями/.

Автор спеціально аналізує підстави узгодження кожного із елементів "цілісного світоспоглядання" – філософії з релігією, релігії з наукою, науки з філософією. Особлива увага зосереджена на висновках П.Юркевича щодо перспектив та шляхів інтеграції релігійного і філософського світорозуміння. Мова йде, насамперед, про створення "істинної" християнської філософії, яка б втілювала і зберегла духовно-насичений зміст православ'я.

Поставлена проблема певної спорідненості гносеологічних пошуків П.Юркевича із ідеями "цілісного знання", розвинутими в межах філософії слав'янофільства. Разом з тим визначаються істотні розбіжності у розумінні "цілісного знання", пов'язані з обґрунтуванням духовних підвалин філософії /П.Юркевич звертається до

вселядських духовних цінностей, а не до особливостей "російського духу" та типу мислення;/ визначенням містичної складової пізнання /для П.Юркевича це "зрушення" і "потяги" серця;/ тлумаченням гносеологічних особливостей віри; аналізом ролі емпірично-досвідних наук.

Спеціально розглядається зміст поняття "цілісне світоспоглядання" /шодо категорії "цілісного знання"/, яке передбачає злиття процесів пізнання із релігійно-світоглядним сприйняттям дійсності.

У другому параграфі "Філософське розуміння Бога і проблема богопізнання" автор звертається до філософської інтерпретації П.Юркевичем найістотнішої теологічної проблеми - вчення про Бога та можливості його пізнання.

Обґрунтовується висновок, що в межах академічної філософії православна теологія поступово оформлюється як система ідей, що запозичує мову, методологію, стиль філософського мислення; прагне до дійсного синтезу із світською філософією та секуляризованою свідомістю.

Автор розглядає висновки П.Юркевича щодо еволюції філософського тлумачення Бога в історії філософії /від Платона до Гегеля/. Мислитель доводить, що філософське розуміння Бога істотно відрізнялося від конфесійно-релігійного вчення та суб'єктивного сприйняття надприродного. Саме тому він збачає наслідну потребу філософії звернутися, по-перше, до емоційних "сердечних" прагнень індивідуальної душі у сприйнятті божественного, і, по-друге, до особливостей стихійно-релігійного характеру "вселядської свідомості". Саме на такому шляху він визначає можливість пізнання істинно-сушого як ідеально-духовної основи дійсності.

Проблему богопізнання П.Юркевич розглядає як таку, де збігається завдання філософії, мета богослов'я і потреби релігійної свідомості. Дисертант досліджує погляди мислителя на шляхи і засоби пізнання абсолютного, надприродного. Увага звертається на такі моменти: обґрунтування духовно-особистісної природи "істинно-сушого"; існування сфери непізнаваного, незбагненого буття; гносеологічна роль і специфіка доказів буття Бога; можливості та обмеженості досвідного і раціонального пізнання; роль "серця" в усвідомленні надчуттєвого; гносеологічні особливості в функції віри.

П.Юркевич спеціально аналізує і спростовує погляди Канта

на релігійну віру як сліпу і несвідому, а на ідею Бога як простий регулятивно-моральний принцип. Міслитель захищає висновок про особливе гносеологічне значення віри, яка заповнює "прогалини" знань та підсилює обмежені можливості розуму у світо- і богопізнанні.

Автор обґрунтовує висновок, що П.Юркевич відобразив у своїх поглядах характерний для "київської школи" ухил до психологічного, опіристуалістичного тлумачення буття і шляхів його пізнання, захист глибинного містично-духовного зв'язку людини з надприродним.

У висновках узагальнюються головні положення і висновки дисертації.

Основний зміст дисертації відображений в наступних публікаціях:

1. Бурлакова А.В. Проблема бога і богопізнання у філософській спадщині П.Юркевича // Філософсько-економічні проблеми національного відродження. - Тернопіль, 1991. - 0,2 др.а.

2. Бурлакова А.В. П.Юркевич: пошук загальнолюдського змісту релігії // Гуманізм. Релігія. Культура. - Дрогобич, 1992. - 0,1 др.а.

3. Арестова Н.Я., Бурлакова А.В. Релігійність як особливість української філософії // Проблеми філософії. - Вип. 94. - К., 1992. - 0,5 др.а.

4. Арестова А.В. Из философского наследия П.Д.Юркевича: "всечеловеческое сознание" и задачи философии // Деп. в УкрНДІНТІ від 02.11.92 р. за № 1776 - Ук 92. - 0,9 др.а.

5. Арестова А.В. Ідея вселюдсько-духовної цінності релігії у філософській спадщині "київської школи" // Українська культурна спадщина ХІІІ-ХІХ ст. - К., 1993. - 0,2 др.а.

6. Арестова А.В. П.Юркевич: аналіз матеріалізму як історичної форми філософії // Філософська і соціологічна думка. - 1993. - № 9-10. - 0,8 др.а.

АВ 29.617

Підписано до друку 16.12.93. Формат 60x84/16. Папір друкарський.
Офсетний друк. Ум. фарб від. 6. Ум. вид. арк. I, 16. Обл. вид. арк. I, 25.
Тираж 100 прим. Замовлення № 270-І. Ціна . Вид. № 271/Ш.

Видавництво КІІЦА.

252058. Київ-58, проспект Космонавта Комарова, I.